

УДК 316.6

Вчинкові механізми етнічної самоідентифікації та індивідуації

Дідух М.Л.

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблеми етнічної індивідуації в умовах сучасного полікультурного середовища. Економічні кризи та трансформації суспільства сприяють свідомому здійсненню вчинку етнічної індивідуації. Розглянуто структуру та передумови означеного процесу.

Ключові слова: етнопсихологія, індивідуація, архетип, учинок, полікультурне середовище, базові міфологеми, ідентичність.

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы этнической индивидуации в условиях современного поликультурного среды. Экономические кризисы и трансформации общества способствуют сознательному осуществлению поступка этнической индивидуации. Рассмотрена структура и предпосылки обозначенного процесса.

Ключевые слова: этнопсихология, индивидуации, архетип, поступок, поликультурное среда, базовые мифологеми, идентичность.

This article is devoted to theoretical analysis of ethnic problems of individuation in contemporary multicultural environment. Economic crises and contribute to the transformation of a society conscious implementation of the act of ethnic individuation. The structure and conditions of the designated process.

Keywords: ethnic psychology, individuation, archetype, action, multicultural environment, the basic myth, identity.

Сучасна людина перебуває у мультикультурному середовищі, котре щоденно створює ситуацію протиріччя, а іноді і дилемного вибору між системами цінностей та моралі, властивих різним культурам. Перебування у межах усталеної традиційної культури не створювало для суб'єкта необхідності вчинкової активності, бо нормативи моральності були жорстко регламентовані культурною традицією. Сучасна маргіналізація населення, міграційні процеси, широкий доступ до інтернету та засобів масової інформації надає людині не один, а декілька, часто несумісних між собою варіантів уявлень щодо «правильної» системи переконань та виборів.

Особливої актуальності ця проблематика набуває на території України, яка є багатонаціональною державою, що слугує деяким «кордоном» між Росією та країнами Західної Європи. Вплив релігії та традиційних цінностей на мотиваційну структуру особистості суттєво зменшився протягом останнього сторіччя, а нова традиція та нормативи культури не встигли сформуватися. Тому у житті як окремого індивіда, так і народу у цілому особливої сили набуває проблематика вчинкової активності, індивідуації, і відмови від проєкції та інтроєкції та пошуку власної системи цінностей та переконань.

Метою нашого теоретичного дослідження є виявлення вчинкових механізмів індивідуації у полікультурному середовищі.

В.О Татенко звернув увагу на те, що «існують вчинки, які взагалі можуть не виявляти себе зовні, наприклад, коли внаслідок напруженої внутрішньої боротьби з самим собою індивід кардинально змінює свою життєву позицію, ставлення до себе або до оточуючих, до справи, що уявлялася найголовнішою у житті тощо. Такого роду вчинки здійснюються у суб'єктивному просторі і там структуруються на внутрішнє та зовнішнє з усіма суперечностями, що можуть виникати між ними» [4, стр.410].

Типовим прикладом саме такого вчинку можна вважати процес індивідуації.

Аналіз головних суперечностей учинкових структур.

Головними протиріччями, що зумовлюють необхідність виникнення цього вчинку є протиріччя між об'єктивною необхідністю пристосування до нового полікультурного середовища та суб'єктивного сприйняття цієї необхідності як позитивного виклику, або як вимушеності та тиску обставин. На наступному рівні виникає протиріччя між зовнішнім пристосуванням (свідомій демонстрації необхідної поведінки) та внутрішнім опором або прийняттям нового стилю діяльності. Свідоме прагнення до нового, до змін своєї індивідуальності може блокуватися під впливом неусвідомленого психологічного захисту. Раціональні дії, спрямовані на перегляд своїх переконань, життєвих стратегій та диспозицій, супроводжуються почуттями ірраціональної тривоги або гніву, активізації тіньових аспектів особистості. Прагнення до самоприйняття та індивідуації сприймається як несумісне з самоперетворенням, а прагнення до етнічної ідентифікації вступає у протиріччя з вимогами та несвідомими та несвідомими інтроєктами системи цінностей інших культур. У ході вчинку етно-культурної індивідуації часто виникає стан аномії: втрачаються попередні сенси життя, етнічні стереотипи та створюється простір для більш глибокого розуміння сутності буття.

Таким чином, реалістичний та дещо буденний процес пристосування до нових умов полікультурного контексту існування може спричинити вихід індивідуальності на трансцендентне усвідомлення самого себе.

Базові міфологеми етнічної індивідуації

У культурно-історичному контексті вчинок етнічної індивідуації вперше виникає у межах давньо-іудейської традиції: усвідомлення Мойсеєм власної національної належності та місії щодо спасіння свого народу, що призводить до глобального вчинку, здійсненого всім народом. У «Книзі Естер» провідною стає ідея, що відкрита належність до свого народу, його

згуртованість та протистояння, насамперед, втраті духовності як об'єднуючого чинника є неодмінним кроком індивідуалізації. Тут, навпаки, об'єднані сили народу надають Естер достатньої наснаги для здійснення власного вчинку. У християнській традиції цей феномен, насамперед, пов'язано з каяттям грішників, трансформацією з розбійника у святого. Ці внутрішні трансформації причинно зумовлені впливом Божого духу, проявами благодаті. З настанням нових часів, увага починає звертатись і на активність самого суб'єкта, що, кидаючи виклик зовнішнім обставинам, не поступається почуттям національної гордості. Найбільш яскравими літературними прикладами дії цієї міфологеми є образ Тіля Уленшпігеля, створений Ш. Де Костером, та Тараса Бульби. У двадцятому сторіччі ідея індивідуалізації через усвідомлення своєї національної належності та перегляд установок та цінностей власної культури проявляється у творах Бердяєва. Натомість виникає і протилежна ідея – Людини Всесвіту, для котрої національна належність не є ані важливою, ані бажаною. Фашизм та подальше каяття на довгі роки зробив тему етнічного та національного дещо «табуованою» у науковій спільноті. Гуманістична та екзистенціальна психологія і філософія спрямували увагу людини не на самоперетворення та адаптацію до вимог етно-культурного середовища, а, навпаки, на само-прийняття та прийняття інших такими, як вони є. Це викликало суспільні наслідки у вигляді створення специфічних субкультур: насамперед, хіпі, що спробували реалізувати означені принципи у реальності, антипсихіатричного руху тощо. Міфічні уявлення про Едем, у якому лев лежатиме поруч з ягням, здавалися частині населення достатньо реалістичними. У цей же час на суспільному рівні на зміну етнічному протистоянню виходить протистояння соціалістичного та капіталістичного світу. Практично водночас проголошуються гасла етнічної толерантності та «нової етнічної спільноти радянського народу». Фокус учинкової активності спрямовується на захист та прийняття цінностей інших представників власного соціуму – негрів («Вбити пересмішника» Харпер Лі), кохання між представниками різних національностей («Дикий собака Дінго» Р.І. Фраерман). Наступна генерація – яппі - виявилася уособленням четвертої стадії індивідуалізації. На четвертій стадії місце, що його займала віра, спустошується, а рішення приймаються на основі прагматично-реалістичного світогляду. Принципи стають відносними та залежними від культурної системи приписів та очікувань. Четверта стадія призводить до дещо перебільшеного уявлення про людське Его, людина стає Богом сама для себе. У психології та суспільстві цю ідею втілило НЛП. Його представники переконані, що можна змодельовати ефективну поведінку та систему мислення однієї особи та «вбудувати» її будь-якому іншому, якщо він цього хоче. На пострадянському просторі протягом останніх двадцяти років відбулися соціальні зміни, що змусили більшість дорослого населення до процесу етнічної індивідуалізації. Ті кризові стани, що були пов'язані раніше лише з міграцією та акультурацією сталися з людьми, що не прагнули до будь-яких змін. Для багатьох змінилося етно-культурне та мовне середовище: відокремлення та прагнення до національного відродження у нових державах змусило до переходу більшості до спілкування на державних мовах. Економічна криза 90-х викликала масове безробіття та трудову міграцію до інших країн. Ті, що змогли пристосуватися до нових умов ринкової економіки швидше за інших, створили прошарок «бізнесменів» зі своїми традиціями та нормами. Суспільні зміни викликали і суттєвий перегляд переконань та життєвих диспозицій – домінуюча комуністична ідеологія змінилася на невизначене різноманіття поглядів. Така швидкість та інтенсивність змін викликала у багатьох людей відчуття втрати життєвої перспективи та сенсу життя [1], а у деякого навпаки – сприйняття нових, більш широких можливостей життєтворчості [2; 8]. Цікаво, що під час дуже інтенсивного процесу етнічної ідентифікації та індивідуалізації у суспільстві, індивідуальна та особистісна складові цього процесу зазнали досить незначної рефлексії у психологічних працях [6]. Сучасне інформаційне полікультурне середовище ставить людей перед фактом напрацювання адаптивних стратегій, а науковців – перед необхідністю більш детального дослідження вчинку етнічної індивідуалізації, зокрема на моделі представників різних етнічних груп, що мешкають на території України, та зазнають різноманітних впливів – репатріації кримсько-татарського народу, трудової міграції західних регіонів, впливу російськомовних ЗМІ тощо.

Аналіз духовних рівнів учинку самоперетворення.

На індивідуальному рівні на початку вчинку самоперетворення відбувається усвідомлення розбіжностей між вимогами полікультурного середовища та наявною системою дій та системою переконань. Відбувається перегляд власних життєвих та неусвідомлених етнічних диспозицій з метою їхнього узгодження між собою та з наявною соціальною реальністю. Ці дії відбуваються переважно з опорою на реальність, що наявна «тут і тепер», та майбутню власну життєву перспективу. Для деяких осіб буває корисним і усвідомлення минулого досвіду свого народу та його традиційних цінностей та приписів. Наслідком цього процесу для окремої індивідуальності стає припинення внутрішньої боротьби та реалізація конкретних дій, спрямованих на той чи інший варіант етнічної індивідуалізації.

На груповому рівні відбувається зміна світогляду та стилю діяльності досить великих груп населення. У нашому дослідженні найбільшу цікавість привернули дві групи: дорослі у віці 40–50 років, що пройшли процес соціалізації у Радянському Союзі, перебуваючи, адаптацію до умов та цінностей сучасної України, та особи юнацького віку (18–22 роки), що виховувалися вже за умов незалежної України. У ході пілотажного дослідження виявлено суттєві відмінності у сприйманні часу. Для дорослих українців минуле, сучасне та майбутнє не мають ніякого зв'язку між собою, не створювали цілісного конструкту. Для української молоді час сприймається як

цілісний конструкт, у якому у 35% випадків перевага надавалася минулому, 59% - майбутньому і лише 6% респондентів фокусують основну увагу на сучасному. У кримських татар не виявлено такої різниці, як у дорослих, так і в осіб юнацького віку переважає «розірване» сприймання суб'єктивного часу. Це може бути пов'язане з наявністю у цьому народі травмуючого досвіду примусової евакуації та практично такої ж примусової репатріації, що поєднується з сучасною ситуацією соціальної невизначеності та нестабільності.

Протягом останніх двадцяти років уся Україна здійснює глобальний процес самоперетворення, адаптуючись до сучасного європейського загалу. Доводиться водночас відроджувати національну самосвідомість та пристосовуватись до процесів глобалізації, розвивати ринкову економіку та зберігати державний контроль більшості галузей виробництва ... Це створює ситуацію постійної невизначеності соціальних норм та цінностей, суспільної нестабільності, тому мешканцям України доводиться формувати власні міфологеми, пов'язані, у першу чергу, з героїчним або жертвним минулим. Однією з визначальних міфологем етнічного несвідомого України стає ідея смерті-відродження, що створює неусвідомлене переконання щодо минулості, незначущості наявних проблем та негараздів.

Аналіз можливого та дійсного в учинковому діянні

Учинкова ситуація, що виникає у процесі етнічної індивідуації, містить багато можливостей: від відмови від свого коріння - до радикального націоналізму. Процес етнічної ідентифікації є більш лінійним: людина з дитинства має уявлення щодо власної національної належності та протягом життя свідомо формує особистісне ставлення до цього факту своєї біографії.

Г. У. Солдатова [5] звертає увагу на динаміку ідентифікації в етнічному контексті. Спираючись на теорію соціальної ідентичності Г. Теджфела, вона висуває такі теоретичні положення:

- індивід, розглядаючи себе як члена якоїсь соціальної групи, прагне оцінити її позитивно, підіймаючи як статус групи, так і власну самооцінку;
- емоційний компонент ідентичності полягає в усвідомленні факту своєї належності до групи у вигляді різних почуттів.

У процесі соціальної та етнічної ідентифікації відбувається не лише формування емоційно-оцінного ставлення до власної групи, а й відмежування та оцінювання інших етнічних груп. На відміну від процесу ідентифікації, процес етнічної індивідуації має більшу варіативність та складність.

Є. І. Головаха [1] вважає, що загибель радянської моноетнічної держави призвела до розпаду сформованого за десятиріччя образу світу, що викликало масову дезорієнтацію, втрату попередніх цінностей та переконань. За таких обставин світ для людини та людина для самої себе перестають бути зрозумілими. Втрата ідентифікації проявляється як дезадаптація: втрата можливості вести себе таким чином, щоб реакції зовнішнього середовища відповідали твоїм намірам та чеканням. Людина помічає, що люди перестали реагувати на її поведінку звичним чином. Такий стан викликає почуття непевності та інші симптоми дезадаптації. На думку зазначеного автора, ідентифікація, сформована у процесі соціалізації, може бути втрачена унаслідок двох основних причин:

- кардинальних психологічних зрушень;
- швидких та значних змін в оточуючому соціальному середовищі.

У результаті цього процесу суспільна нестабільність та наявність полікультурного впливу може виявитися бодай неприємним але необхідним поштовхом до формулювання та суб'єктивного вирішення світоглядних та трансцендентальних питань.

Аналіз трансцендентної сутності вчинку етнічної індивідуації

На жаль, проблеми вчинку етнічної індивідуації та його творчої сутності привертають недостатню увагу у вітчизняній та зарубіжній психології.

У зв'язку з особливостями пострадянського простору проблема соціальної ідентичності набула етнічного забарвлення і, спряючи етнічній інтеграції, вона стала перешкоджати загальному суспільному об'єднанню. Порушення взаємодії між свідомим та неусвідомленим рівнем ідентичності проявляється у змінах змісту та структури національної ідентичності. Один бік цієї трансформації - це ідентифікація з Тінню: неусвідомленими, неприємними рисами національного характеру. Другий бік - ідентифікація з архетипами, прадавніми образами та архаїчними символами даного народу. Це викликає актуалізацію спогадів про драматичне чи героїчне давно минуле життя свого народу. Міфологізація архетипів робить їх надбанням усього народу, та сучасні події несвідомо починають розглядатись крізь призму минулого. Через розширення індивідуальних меж, ототожнення з національними переконаннями особистість може віднайти впевненість та стабільність. Узагальнюючи вищевикладене, можна прийти до висновку, що у часи суспільної нестабільності людина, не може зберегти ті суспільні переконання та цінності, що були для неї важливі раніше. Використовуючи міфологізацію та ототожнення з архетипами людина несвідомо підвищує суб'єктивну значущість етнічних переконань та етнічної ідентифікації, що сприяє процесу адаптації людини (а деякою мірою і суспільства у цілому) до нових обставин.

К. Г. Юнг [7], описуючи процес індивідуації на прикладі окремої особистості, виокремлював п'ять стадій розвитку свідомості. Спробуємо, спираючись на цю теорію, описати процес етнічної індивідуації дорослих та осіб юнацького віку, в яких вже відбулася етнічна ідентифікація (вони знають власну належність до якоїсь національності та мають більш-менш сформоване емоційне

ставлення до цього факту).

Першій стадії властива ідентифікація свідомості з навколишнім світом без усвідомлення межі. Свідомість та об'єкт містично поєднані у єдине ціле. Переважають механізми ідентифікації, інтроєкції та проєкції. Людина на цій стадії має усвідомлення своєї національної належності, не відокремлюючи себе від етносу, та користується усталеною системою етнічних стереотипів та проєкцій.

На другій стадії відбувається диференціація себе від навколишнього світу, причому виокремлюються значущі батьківські фігури Батька та Матері. Ці фігури стають об'єктами проєкцій, у подальшому цими об'єктами можуть стати інші члени родини, школа та вчителі, інші соціальні інституції. З етно-культурного загалу виокремлюються значущі фігури: політичних лідерів, культурних діячів, чи навіть літературних персонажів. Людина формує власну систему проєкцій на ці фігури: «Сильний лідер, що приведе країну до процвітання», або «Вурдалак Тарас Шевченко» (Олесь Бузина). Ці проєкції мають досить слабкі зв'язки з реальною дійсністю, проте визначають поведінку у ситуаціях життєвого вибору. Дослідники відзначають, що у багатьох дорослих людей переважає саме цей рівень розвитку свідомості, що не заважає їм адаптуватися до суспільства та нормально функціонувати.

На третій стадії людина починає усвідомлювати, що проєкція та її об'єкт нетотожні між собою. Всезнання та всемогутність відокремлюються та створюють світоглядні та релігійні уявлення про Бога, Істину, Справедливість тощо. Цей рівень створює велику кількість традиційних цінностей та імперативів, що їх дотримуються носії релігійної моралі. Специфічним для України є те, що поруч з релігійною мораллю на систему базових цінностей та переконань впливають архетипи: Серця, Природи, Софії, Слова, - як стверджує С. Кримський [3]. Він вважає це передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості і тлінності у простір вічності. Звернення до архетипів науковець розглядає як особливий методологічний ракурс, у котрому завдяки перетворенню минулого у символ твориться смисл майбутнього.

На четвертій стадії відбувається усвідомлення та зникнення проєкцій такого типу. Місце, що його займала віра спустошується, а рішення приймаються на основі прагматично-реалістичного світогляду. Принципи стали відносними та залежними від культурної системи приписів та очікувань. Четверта стадія призводить до дещо перебільшеного уявлення про людське Его, людина стає Богом сама для себе. Саме ця стадія, наразі, є властивою для багатьох мешканців сучасної України, що перебувають у ситуації полікультурного впливу та відсутності визначеної системи моральних принципів та часової перспективи власного життя.

На п'ятій стадії відбувається інтеграція свідомого та несвідомого. Людина перестає використовувати механізм проєкції назовні, натомість звертаючи увагу на власний творчий потенціал, власну систему діалогу та підтримання рівноваги між свідомим та несвідомим. Це створює можливість позитивного усвідомлення впливу на особистість і суспільство етнічних архетипів та створення власної системи світоглядних уявлень та моральних орієнтирів.

Основні компоненти вчинку етнічної індивідуалізації

І.П. Маноха виділяє такі компоненти структури вчинку: ситуативний, мотиваційний, дійовий, післядійовий.

Ситуації, у яких виникають передумови для вчинку етнічної індивідуалізації, можна поділити на такі основні типи:

- 1) посилення міграційної активності;
- 2) посилення у ЗМІ полікультурної інформаційної складової, що відображується не просто у переліку новин, а й зачіпає почуття людини, демонструє раніше незрозумілу модель поведінки;
- 3) активна «національна пропаганда», що апелює до важливих міфологем народу;
- 4) соціальна та економічна нестабільність, що порушує функцію самоідентифікації та прогнозу майбутнього.

Мотивація вчинку етнічної індивідуалізації виникає у відповідь на вище вказані ситуації. Людина прагне усвідомити власне походження, зрозуміти глибинну мотивацію, котра спонукає до якогось морального вибору. Ця мотивація стосується не проблем виживання та соціальної адаптації, а за наявного достатнього рівня соціалізації у людини виникає потреба глибшого усвідомлення самої себе. Часто «пусковим механізмом» цього процесу стає якась історія з життя родини або усвідомлення при більш щільному контакті з представниками різних культур, що те, що було безперечною реальністю з дитинства, є зовсім не таким.

Дійовий компонент проявляється у дослідженні історії та культури, власного родоводу, пошуку схожого та відмінного у традиціях та звичаях різних народів. Цей процес супроводжується дуже сильними, часто амбівалентними, емоційними переживаннями прийняття-відторгнення нової інформації. Крім зовнішньої дійової активності відбуваються не менш активні несвідомі процеси у внутрішньому світі людини, що проявляється у сновидіннях, підвищені уваги до власної системи цінностей та переконань, супроводжується підвищенням творчої активності і, водночас, тривоги. Цей кризовий стан, пов'язаний з процесом етнічної індивідуалізації, може займати значний проміжок часу.

Напіслядійовому етапі відбувається процес інтеграції, припинення внутрішньоособистісного конфлікту, збільшується позитивне ставлення до власного народу – його ментальності, минулого, сучасного та майбутнього. Водночас це не призводить до націоналізму, така ж повага поширюється і на представників інших етнічних груп, виникає прагнення до збагачення власного досвіду

спілкування та розуміння інших культур.

Умови сучасного українського суспільства спонукають людину до етнічної індивідуалізації. Мотивація цього вчинку стосується не проблем виживання та соціальної адаптації, а за наявного достатнього рівня соціалізації у людини виникає потреба глибшого усвідомлення самої себе. На індивідуальному рівні на початку вчинку самоперетворення відбувається усвідомлення розбіжностей між вимогами полікультурного середовища і наявною системою дій та системою переконань. Дійовий компонент проявляється у дослідженні історії та культури, власного родоводу, пошуку схожого та відмінного у традиціях та звичаях різних народів. Цей процес супроводжується дуже сильними, часто амбівалентними, емоційними переживаннями прийняття-відторгнення нової інформації. На післядійовому етапі відбувається процес інтеграції, припинення внутрішньоособистісного конфлікту, збільшується позитивне ставлення до етнопсихологічних особливостей різних народів.

Література

1. Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика. / Е.И. Головаха, Н.В. Панина – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
2. Жизнь как творчество / Отв. ред. Л.В. Сохань, В.А. Тихонович. – К.: Наукова думка, 1985. – 303 с.
3. Кримський С. Архетипи української ментальності / Кримський С. / Проблеми теорії ментальності / М. Попович, Ю. Кисляківська, Н. Вяткіна та ін. – К., 2006. – С. 273 – 302.
4. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.
5. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряжённости. / Солдатова Г.У. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
6. Холлис Дж. Мифологеми: Воплощения невидимого мира / Холлис Дж. / Пер. с англ. В. Мершавки. – М.: Класс, 2010. – 184 с.
7. Юнг Карл Густав Человек и его символы / Юнг Карл Густав, фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. / Под общ. ред. С.Н. Сидоренко. – М.: Серебряные нити, 1998. – 260 с.
8. Ямницький В.М. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія. / Ямницький В.М. – Одеса: СВД Черкаско М.П., Рівне: РДГУ, 2004. – с. 359.